

ЗВИЧАЄВО-ПРАВОВА КУЛЬТУРА ТА ПРАВОСВІДОМІСТЬ В УКРАЇНІ XVI століття

У вивченні народної звичаєво-правової культури українців (епохи середньовіччя та раннього нового часу) дослідники виділяють висвітлення таких її блоків: загальних засад селянського світосприйняття (освіченість, ставлення до навколишнього світу та природи і т. п.); соціальної психології селян (соціально-етичні погляди, соціально-політичні уявлення і т. д.); правової свідомості (земельно-майнові та сімейні стосунки, селянське судочинство); релігійних поглядів (християнські уявлення, елементи язичництва)¹. Хоча однією з найважливіших складових менталітету середньовічних селян були їх правові уявлення та правосвідомість. Адже в них відображалось не лише ставлення посполитих до основоположних соціально-економічних умов свого буття (земля, відповідні повинності, майно і т. п.), а й правове становище, яке селяни посідали в середньовічному суспільстві. Тим паче, що зазначений аспект селянської ментальності був найколеритнішим на українському ґрунті (особливо селянське судочинство), та більш-менш задовільно забезпечений джерельними відомостями (при наявності лише фрагментарних даних з проблем селянської соціальної психології та релігійного синкретизму).

Детермінована реальним правовим та соціально-економічним становищем правосвідомість українського селянства становила комплекс основних поглядів на землеволодіння (отримання наділу в спадщину, купівля-продаж землі, передача у спадок нащадкам, користування громадською альмендою і т. п.), сімейно-майнові стосунки (спадкування та розділ майна, відтворення традиційних форм сім'ї та сімейно-шлюбних стосунків і т. п.), селянське судочинство (джерела, устрій та компетенція громадського суду, його процедура і т. д.), які незважаючи на поступове погіршення реального становища посполитих на українських землях у складі Великого князівства Литовського (далі – ВКЛ) та Королівства Польського, все ж являли собою більш-менш сталу систему уявлень навіть в умовах активного “наступу” феодального права. Звичайно, в міру зростання державної централізації ВКЛ, в ході якої відбувалась не лише уніфікація місцевих звичаїв, але й нарощувало потужність загальнодержавне право (великокнязівське законодавство, Статути 1529, 1566, 1588 рр.), поле застосування традиційного для селянства звичаєвого права дедалі звужувалось. Частина активно використовуваних, живих звичаїв, що вибудувались у чітку систему норм, була кодифікована загальнодержавним законодавством (із селянського звичаєвого права, зокрема, до Статутів ВКЛ увійшли, хоча й у досить обмеженому феодальним правом вигляді, положення про копні збори). Проте переважна більшість селянських звичаїв побутувала в Україні у вигляді неписаних норм, регулюючи практично всі сторони селянського життя.

В цілому правосвідомість українських селян формувалася з одного боку, на базі активно вживаних норм неписаного звичаєвого права, а з іншого, – на своєрідній інтерпретації положень феодального права (як загальнодержавного, так і помісного). Причому, трактувалось феодальне право селянами виключно на свою користь, і основним аргументом, як у поясненні норм останнього, так і в боротьбі з ними (у випадку їх розходження із селянським розумінням тієї чи іншої норми права), завжди виступав звичай (“обучай”, “старина”).

Важливою бачиться в даному аспекті і проблема реального правового становища селян та відображення останнього у свідомості самих посполитих. Одним з найактуальніших серед останніх було право вільного пересування селян, т.зв. “право виходу”.

Залежна сільська людність на українських землях не мала можливості вільно покидати свого сюзерена, а користувалася детально регламентованим правом виходу. Вже в період

Київської Русі існувала заборона самовільного виходу для закупів (селах, які брали позику – “купу” у феодала), встановлена поширеною редакцією Руської Правди. В подальшому у XIII ст. право виходу закарпатських селян було обмежено Юрієвим днем згідно указу (1298 р.) угорського короля Антраша III (1290 – 1301 рр.). Згодом ця норма неодноразово підтверджувалася, а 1486 р. було встановлено штраф для феодалів, які після повного розрахунку перешкоджали виходові своїх селян, а умовою виходу був повний розрахунок підданого із сюзереном. Одночасно встановлювалися санкції для боротьби з тими, хто самовільно без розрахунку і права пішов від свого пана. У 1495 р. було прийнято сеймову ухвалу про штраф для шляхти (25 марок), яка не видає назад втікачів-селян.

На Галицьких землях особисте узалежнення підданих складалось побутовим шляхом, а не через прийняття загальних юридичних актів. Що ж стосується селянського права виходу, то воно регламентувалось попервах Вислицьким статутом, а згодом сеймовою постановою галицької шляхти 1435 р. Остання під виглядом поширення польської практики (якою дозволявся вихід 1 – 2 сімей з одного села), встановлювала грошову плату за селянський вихід (60 грошей) та інші виплати: джебр (цебер, відро) пшениці, дві колоди вівса, чотири “руських” калачі, чотири курки, віз сіна і віз дров. Пізніше, згідно вічевої постанови 1444 р., проти шляхти, яка після викупу все ж не відпускала селянина, вводився штраф (3 гривні). У 1445 р. терміни виходу було обмежено тижнем до Різдва і тижнем після. У Галичині XV ст. в українських селах вихідне становило 1 гривню (48 грошей), а вихідникам заборонялось поселятись в селах іншого права (волоського чи німецького). У селах волоського права вихідне становило лише 12 грошей і термін виходу селян не був обмежений. У поселеннях німецького права необхідною умовою виходу було осадження натомість вибуваючого рівноцінного господаря. Загальними і повсюдними умовами законного виходу селян вважалися: вихід у світлий час доби, а не “ночним обычаем”; при всіх зацікавлених сторонах та поважних свідках; після повного розрахунку підданих з сюзереном (якщо селянин мав пільговий від податків термін, то мусив відпрацювати на шляхтича стільки ж часу). Порушення вказаних правил перекваліфіковувало “вихідника” у “збега” і вже в XV ст. встановлювалися певні терміни розшуку втікачів.

У 1447 р. Красноставський сеймик прийняв постанову для Холмської землі, яка поширила положення німецькоправних сіл (про заміну вихідника на рівноцінного господаря) на всі села регіону, незалежно від “права”, на якому вони “сиділи”. Пізніше, згідно з Уставною грамотою Белзькій землі 1501 р., право селянського виходу обумовлювалося не лише низкою виплат, а й обов'язковим приведенням до порядку залишеного господарства (в залежності від пори року також проведенням посівної чи збору урожаю). Лише в 1705 р. король Станіслав I Лещинський поширив на Галичину польські норми, які віддавали селян у повну залежність від волі шляхти².

Одні з перших документально зафіксованих даних про категорію непохожих селян (категорія залежного від шляхти сільського населення, яка не мала права вільного переходу в інше поселення) на теренах Великого князівства Литовського відносяться до 40-х років XV ст. Для закріплення селян за їхнім шляхтичем-паном та боротьби з переходами підданих, великокнязівська влада в 1457 р. заборонила приймати непохожих селян як у поміщицьких, так і в господарських поселеннях. Зокрема, в грамоті Казимира IV зазначалося: “А також мы, а любо заказники наши, тых предречоных княжат, рытерев, шляхтичов, бояр, местичов земель наших литовских и русских и жемойтских и иных людей данных, извечных селянитых, неволных, которое бы коли плоти были, а любо достоинства не прийдем, а ни урядником нашим принять не припустим, а они прелати, княжата, рытери, шляхтичи, бояре, местичи, наших и будущих людей, которое бы коли плоти были, а любо достоюности, принять сами, а любо черес свои врядники ни жадным обычаем не смети будуть”. Ця ж грамота гарантувала землевласникам право доменального суду над підданими³.

Аналогічні права закріпив і Судебник Казимира Ягайловича 1468 р., в якому широко вживаються терміни “наш человек”, “князький, панський, боярський человек”. Схожий характер з тотожними термінами мав і значний масив документальних матеріалів. Зокрема, вміщений в “Извлечении из книг дач земель, угодий и людей великокняжений Сигизмунда и Казимира, 1430 – 1480 гг.” та інші, в яких землі надавалися феодалам разом з отчичами, а у випадку втечі останніх їх розшукували і повертали господарям.

З часом обмеження виходу селян було закріплене і в обласних привілеях. Зокрема, в уставній грамоті жителям Київської землі 1507 р. великий князь Сигізмунд писав: "А им наших людей а ни литовских не приймати, а нам церковных людей и князских, и панских за себе не приймати, отчинных людей непоходячих"⁴.

Загалом же до початку XVI ст. не було чітких критеріїв визначення селян "извечными", "отчичами", "непоходячими". Відповідно до селянської правосвідомості до останніх належали ті господарі, які висиділи на шляхетських землях декілька десятків років (це могло бути не одне покоління селян). Проте з другої третини XVI ст. шляхта настійливо добивалася, щоб 10 років вважались достатнім терміном для визначення селян "непоходячими" – тобто такими, що не мали права вільного виходу з шляхетського помістя. Проте 10-літній термін не був включений ні до Першого (1529), ні до Другого (1566) Статуту. Визначення селян отчичами або непохожими позбавляло останніх права й можливості покинути свого сюзерена. Вільні ж категорії сільського населення (в документах звані "похожими") в досліджуваній період могли вільно переходити з одного місця на інше, щоправда, лише за виконання умови угоди, яка складалася при переході землі селян до шляхти або при поселенні посполитих на "льготе" в шляхетському помісті. В останньому випадку, згідно з помісним правом, необхідно було відпрацювати такий же, яким був і пільговий, термін або відкупитися за кожний пільговий тиждень по 6 грошей, тобто за кожний пільговий рік понад 5 кіп грошей. Коли ж засиджена похожим селянином давність перевищувала 10 років, то сума вихідного дорівнювала 10 копам грошей. Згодом вказані положення помісного права були кодифіковані Статутами ВКЛ (Статут 1529 р. – Р. VIII – Арт. 20; Статут 1566 р. – Р. IX. – Арт. 19; Статут 1588 р. – Р. IX. – Арт. 29), хоч на практиці зазначені суми визначалися певними регіональними особливостями. Так, згідно з помісним правом і селянською правосвідомістю, в першій половині XVI ст. у селах Вінницького замку вся сума вихідного не перевищувала 2 кіп, а на Брацлавщині в другій половині XVI ст. – 6 кіп грошей⁵.

Особливо тут важливо не перебільшувати значення зафіксованих Статутами розмірів вихідного, оскільки на українських землях (на відміну від білоруських та литовських) суми вихідного були дещо меншими. Але в даному випадку головним доказом може виступати ще один мало вживаний дослідницький аргумент – аналіз рівня матеріальних статків селянських дворів. А вони були чималими. Так, у XVI ст. достаток значного відсотку дворів у селах Київщини та Брацлавщини оцінювався в межах від 100 до 500 кіп грошей. Середня кількість худоби в більшості дворів селян Волині теж була високою і становила не менше 3 тварин (маються на увазі воли і коні в різному співвідношенні)*. На Київщині непоодинокими були селянські господарства, в яких налічувалося більше 10 волів і коней⁶. Крім того, документальні матеріали неодноразово згадують про наявність у селян від кількох кіп до десятків кіп "готових грошей", що в сукупності дає підстави твердити про наявність усіх матеріальних передумов у більшості похожих селян для того, щоб скористатись правом виходу і сплатити вихідне. А це в кінцевому підсумку значною мірою впливало і на правосвідомість даної категорії селян.

Особливо сприятливий матеріал для дослідження правосвідомості селян України XIV – XVI ст. дають документальні джерела з історії селянського судочинства. Теоретичну основу останнього в XIV–XVI ст. складало звичаєве, а точніше "копне" право, для якого були характерними досить високий ступінь систематизації основних його положень та відпрацьовані віками механізми розв'язання різноманітних конкретних ситуацій повсякденного селянського життя. Згідно селянської правосвідомості, судочинство досліджуваного періоду структурно являло собою кілька тісно пов'язаних між собою блоків судових дій. Перш за все це підготовка до суду копи (збір попередньої інформації, "заклич" і "заповідь на торгу", оповіщення околиці про збори копи та ін.). Другим етапом суду був вихід селян на копу, вибори суддів та заслуховування сторін. Третій етап передбачав широкий спектр слідчих дій ("личкування", "поволання", "гоніння сліду", "тортури" і т. п.) та проведення другої і третьої копи у випадку безрезультатності розслідування. І лише після цього копа приступала до визначення винуватців, які й відшкодували збитки та несли покарання. До речі, сітка визначення тих, хто міг бути визнаним копою винним, була досить розгалуженою, як, власне, і система покарань.

* В XVI ст. ціна одного вола коливалась від 2 до 4 кіп, а одного коня була не менше 5 кіп грошей.

Копний суд загалом не був постійно діючою установою, а збирався за потребою в кожному конкретному випадку. Причому, у свідомості жителів кожного села подібні судові збори асоціювались, як правило, із вічем на традиційному загальновідомому місці (майдан поблизу громадської церкви, урочище на границі сусідніх сіл). А спроби проводити судові копи на нетрадиційних місцях не лише викликали протест, а й вважались неправомірними. Селяни у таких випадках заявляли, що це не узгоджується з їхніми звичаями й традицією, і підкреслювали: "тут перед тым от стародавних веков копа не бувала"⁷.

Цікаво відзначити, що в селянській правосвідомості правомірність копних судів обґрунтувалася не лише традицією, але і т. зв. селянським "правом". Зокрема, на Волині ще в кінці XVI ст., тобто за умов дії Статуту 1588 р., селяни збирались на копи не згідно із статутними артикулами, а "водлуг давного звичаю" и "права посполитого" та "водлуг копного права"⁸. Це свідчить про досить високий рівень правових уявлень посполитих зазначеної епохи, оскільки копні суди в селянському розумінні були лише одним з елементів цілої системи "посполитого" та "копного" права.

Відповідно до останнього та суті розглядуваної справи (злочин, спір, розділ майна), кожна конкретна копа обирала суддів. Це були відомі авторитетні співгромадяни, або ж рівна кількість представників від кожного села. Проте у селянській правосвідомості загалом судді копні асоціювались із "мужами добрыми, веры годными и ведомыми копного суду"⁹. Таким чином, від суддів вимагалось не тільки моральне благочестя, а й обізнаність із ходом та процедурою копного суду.

Важливі правові дії (початок копи та її завершення) відзначались певним чітко встановленим ритуалом. І селяни досить різко реагували на порушення правил і порядку ведення копи. Це виявлялося в тих випадках, коли хтось із "коплян" заважав як загалом ходу копи, так і, зокрема, потерпілому висловити свій погляд на справу. Так, у 1570 р. на копі в с. Богурині (Волинь) селяни поставили в провину якомусь Нестору те, що він, "не выслушавши обыску" потерпілого Томилця, "почал говорити перекаживаючи ему речь"¹⁰.

Селянське судочинство відзначалося досить складною й досконалою системою розслідування злочинів. Зафіксовані джерелами "след", "опит", "лик", "обыск", "шкрутиниум", "выведення" та інші передбачали різноманітні слідчі дії учасників копи, що на практиці означало і опитування жителів околиці, і "гоніння сліду", і пошуки речових доказів, і обшук у садибах підозрюваних, і допит, і навіть тортури ("мука огнем" та ін.).

Згідно з копним правом, при розгляді досить заплутаних справ допускалось проведення кількох селянських копних зібрань, особливо тоді, коли необхідно було запросити відсутніх на копі свідків чи подати додаткові докази. Зазначені положення селянського звичаєвого права в другій половині XVI ст. були кодифіковані статутами 1566 (Р. XI. – Арт. 31) та 1588 рр. (Р. XI. – Арт. 26). Цікаво відмітити, що селяни в багатьох випадках обґрунтовували свої судові дії не лише звичаєвим правом, а й положенням загальнодержавного законодавства. Так, у 1572 р. волинські селяни "на двох копах опыт чинили, нижли винного опитати не могли, для чого дей водле артыкулу статутowego 31 в разделе первомнадцат, вжо на третью купу присяжную... выехали, хотечи то правне скончити"¹¹.

Загалом же всі дії учасників копних судів XIV – XVI ст. в Україні були спрямовані на виявлення винного, "якому давалась вина", і який зобов'язаний був відшкодувати збитки. Парадоксально, але останній не завжди був справжнім винуватцем скоєного злочину, а звинувачувався на підставі невиконання певних формальних норм поведінки. Згідно з селянською правосвідомістю, копні суди зазначеної епохи визнавали винуватими окремих селян або цілі громади у таких випадках: невиходу на слід злочину; невиведення такого сліду за межі дворища, села; невиходу на копу без поважних причин; знайдення крадених речей в когось у дворі; відмови відвести від себе підозру очищувальною присягою; відмови громади заступитися за когось із жителів села чи присягнути за останніх; спійманих на місці злочину. Така широка мережа визначення копним судом винних вимагала від селян активної участі в копних зібраннях як для захисту власних інтересів, так і для вивчення положень звичаєвого права, хоча б для того, щоб не потрапити до розряду звинувачених. А це в свою чергу дає підстави твердити про високий рівень правових знань українських селян декларованого періоду.

У системі вироків і покарань, що виносилися селянськими судами "водле обычаю права",

найпоширенішими були грошові штрафи та тілесні покарання. Хоча непоодинокими були й смертні вироки за особливо тяжкі злочини. Цікаво, що у свідомості посполитих загалом смертна кара не асоціювалась із чимось екстраординарним. Так, копа в Луцькому повіті (1568 р.) застосувала її навіть у справі про крадіжку речей, оголосивши злочинцям: "скажуем вас обоих на шибеницу, водлуг права нашого копного". Селяни чітко розуміли мету покарання як невідворотність відповідальності за злочини і як "науку" іншим. Це підкреслювали учасники зазначеної копи: "Не хотечи такого злодейства межі собою мети и... штобы ся десятыи на то гледечи калял"¹². На позбавлення доброго імені в околиці було спрямоване і таке покарання: злодія водили по селу, повісивши на нього знаряддя злочину та вкрадені речі, що теж передбачало "науку" для інших. Загалом же відзначимо, що для народного судочинства декларованого періоду була властива значна ритуалізація багатьох правових дій. Досить колоритно, з дотриманням певних обрядів проводились як загальні (початок та закінчення судових віч, коп), так і спеціальні судові дії ("гоніння сліду", "личкування", "поволання", заклад, свідчення, присяга, винесення вироку та його виконання). Останні, в свою чергу, набували у свідомості учасників загальнонародних віч-коп і певних словесних формул, як от: "годная речь вижу врядникову верити", "невыход всигды платить шкоду", "хто без пригоды (достатніх підстав. – Авт.) кого сожжетъ, тот сам огню годен", "хто ся на сведомье (свідків. – Авт.) не шлетъ, тот свою речь тратит", "што судди межі нами найдуть, того мають терпити" і т. п. Багато положень звичаєвого (копного) права інколи набували в селянській правосвідомості і форм прислів'їв та приказок: "чия шкода того й гріх", "винного двома батогами не б'ють", "не взявшись за невинного, не будеш мати винного", "хто став у ряду, держи й біду", "правда не втоне в воді, не згорить в огні", "копа переможе й попа" та інші¹³.

У народній правосвідомості на зламі середньовіччя та нового часу важливе місце належало не лише судовим діям, ритуалам, обрядам-символам, а й усним словесним формулам і приказкам, з-посеред яких, як слушно зазначав А.Яковлів, "обряди символи виявляли звичаєве право у формі чину, дії, а формули й приказки – у словесній формі", і обидві вони однаково сприяли "закріпленню звичаєвого права в народній пам'яті та надавали його нормам силу чинного закону, вічно живого й рухливого"¹⁴.

Таким чином, в епоху середньовіччя та нового часу в ментальності українців (переважаючи більшість яких складало селянство) умовно можна вичленити такі основні складові блоки, як загальні засади світосприйняття, соціально-етичні погляди, соціально-політичні уявлення, релігійні вірування та правосвідомість.

У селянській правовій свідомості, яка значною мірою детермінувалася соціально-економічними чинниками, фіксувалися основні уявлення людей про землеволодіння (як родинне, так і громадське); майнові та сімейно-шлюбні стосунки; устрій, компетенцію та теоретичну основу діяльності громадських судів. Поряд із економічними факторами, домінуючий вплив на формування селянської правосвідомості справляли вживані норми звичаєвого права та своєрідна інтерпретація посполитими положень державного та помісного феодального права. Тому доводиться твердити про існування як стійких (довготривалих) рис правосвідомості селян, так і нетривких тимчасових уявлень. Особливо це стосувалось випадків використання консервативного помісного права для боротьби із збільшенням норми феодальної ренти.

Переважна більшість випадків правовідносин пов'язувалася у селянській свідомості із певними обрядами та ритуалами, які залишались незмінними протягом століть. Особливо значною була ритуалізація правових дій в громадських вічових судах, коли правомочними визнавалися лише ті судові дії, які супроводжувалися чітко обставленою обрядовістю.

¹ Гурбик А.О. Правові уявлення та народна правосвідомість // Українське суспільство на зламі середньовіччя і нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К., 2001. – С. 58–60.

² Інкін В. Сільське суспільство Галицького Прикарпаття у XVI-XVIII ст.: історичні нариси. – Львів, 2004. – С. 152–164; История крестьянства СССР. – Т. 2. – М., 1990. – С. 178–179; Енциклопедія історії України. – К., 2003. – Т. 1. – С. 516.

³ Акты, относящиеся к истории Западной России, собранные и издаваемые Археологической комис-

сией (далі – Акты ЗР). – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 15; Законодательные акты Великого княжества Литовского XV – XVI вв. – Л., 1936. – С. 9, 10.

⁴ Акты ЗР. – СПб., 1851. – Т. 2. – С. 35.

⁵ Похилевич Д.Л. Изменение правового положения крестьян Великого княжества Литовского в XVI веке. / Наукові записки ЛДУ ім. І. Франка: Серія історична. – 1953. – Т. XXV; Его же. Право крестьян Белоруссии, Литвы и Украины на землю и выход в XV – XVI веках // ВИ. – 1973. – № 12; Юргинис Ю.М. Изменения в аграрном строе Литвы в эпоху феодализма // ВИ. – 1976. – № 9; Акты ЗР. – СПб., 1846. – Т. 1. – С. 61; СПб., 1851. – Т. 2. – С. 30; Архив ЮЗР. – Т. 1. – Ч. 7. – С. 609; Т. 5. – Ч. 8. – С. 44.

⁶ Архив Юго-Западной России, издаваемый временной комиссией для разбора древних актов. – Т. 1. – Ч. 7. – К., 1886. – С. 117–126; 171–174; 67–69; 179–186; 205–207.

⁷ Акты, издаваемые Виленскою археографическою комиссиею (далее – Акты ВАК). – Т. 17. – Вильно, 1889. – С. 166; Гурбик А.О. Копні суди на українських землях у XIV – XVI ст. // Укр. іст. журн. – 1990. – № 10. – С. 110–116.

⁸ Центральний державний історичний архів України в м.Києві. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 45. – Арк. 10.

⁹ Акты ВАК. – Т. 18. – Вильно, 1891. – С. 465.

¹⁰ Иванишев Н. О древних сельских общинах в Юго-Западной России. – К., 1863. – Приложение. – 2. – С. 40.

¹¹ Там само. – С. 224, 225.

¹² Там само. – С. 225.

¹³ Яковлів А. Українське право // Українська культура: Лекції за ред. Дмитра Антоновича. – К., 1993. – С. 230–236.

¹⁴ Там само; Гурбик А.О. Правові уявлення та народна правосвідомість... – С. 68–70.